

ANDRZEJ KRZYSZOWSKI

WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH
NA WCZESNÓŚREDNIOWIECZNYM
CMENTARZYSKU SZKIELETOWYM Z X/XI - XI WIEKU
W MIEJSCOWOŚCI SOWINKI,
GM. MOSINA, WOJ. POZNAŃSKIE, STANOWISKO 23A

Prace wykopaliskowe prowadziła w ciągu 3 sezonów badawczych (1989-1991 r.) Pracownia Naukowo-Badawcza PKZ w Poznaniu, Spółka z o.o. na zlecenie Biura Projektów Budownictwa Komunalnego w Poznaniu w związku z budową stacji uzdatniania wody „Sowinki” dla miasta Poznania. Badania terenowe prowadził Andrzej Krzyszowski z udziałem studentów Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu.

Stanowisko 23A w Sowinkach zostało odkryte w czasie badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1982 r. (ark. AZP, n-ry 28, 30, 31, 32) i ponownie zweryfikowane wiosną 1986 r. przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską PP PKZ O/Poznań (aktualnie ark. AZP 56-27, nr 152).

Stanowisko to położone jest nad krawędzią rozległej doliny bocznej terasy nadzalewowej doliny Warty, na dość rozległym cyplu. Ekspozycja jego jest dodatnia, wielostronna, o łagodnym stoku. Od miasta Poznań położona jest na południowy-wschód w odległości ok. 35 km, zaś w linii prostej ok. 22 km (ryc. 1).

Prace wykopaliskowe na omawianym stanowisku zostały poprzedzone badaniami inwentaryzacyjnymi. W okresie wiosennym 19 r. wykonano szczegółowe badania planigraficzne (PLG) obejmujące obszar ok. 10 ha oraz badania wiertnicze (ok. 1000 odwiertów geologicznych). Na podstawie powyższych badań - w wyniku analizy chorologii zebranego z powierzchni

materiału źródłowego oraz bezpośrednich obserwacji w terenie - założono w sezonie 1989 r. jeden wykop badawczy (I/89), zaś w 1990 r. już na podstawie planigrafii odkrytych obiektów - 4 dalsze wykopy (II-V/90), a w sezonie badawczym 1991 r. 8 kolejnych wykopów (VI-XIII/91). W ciągu trzech sezonów badawczych 1989-1991 wyeksplorowano łącznie powierzchnię 14962 m² (z czego w 1989 r. - 3260 m², w 1990 r. - 6035 m² a w 1991 r. - 5667 m²) (ryc. 2).

Prace eksploracyjne na terenie wszystkich odkrywek poprzedziła niwelacja terenu sprzętem mechanicznym (spychacz), polegająca na zdjęciu warstwy humusu o grubości 20-40 cm. Siatki arowe wytyczano odrębnie dla każdego wykopu. Przy dalszej eksploracji odkrywek zastosowano powszechnie akceptowane w archeologii metody inwentaryzacji i dokumentacji materiału źródłowego (tj. eksplorację prowadzono w obrębie 1 ara, a za podstawową jednostkę eksploracyjną, inwentaryzacyjną i dokumentacyjną przyjęto powierzchnię 1/4 ara).

Na omawianych odkrywkach stwierdzono prosty układ nawarstwień:

w-wa I - współczesny humus, który stanowił ciemnoszary piasek (miejscami gliniasty) o dość dużej zawartości próchnicy i zróżnicowanej miąższości (25 - 50 cm)

w-wa II - poziom stropowy calca w postaci drobnoziarnistego żółtawego i żółtawoszarego piasku, miejscami mocno zorsztynowanego lub lekko gliniastego (wykopy I-II, wsch. część wykopu III, IV, VI-VIII, XII-XIII), bądź w postaci drobnoziarnistego żółtawoszarego i mocno gliniastego piasku (zach. część wykopu III, V, IX-XI).

W większości odkrywek (prócz wykopów IV-VII) zarejestrowano warstwę pośrednią, występującą pomiędzy wyżej wymienionymi. Stanowi ją pierwotna próchnica przemieszana z piaskiem calcowym o zróżnicowanej miąższości od 10 do ok. 60 cm. Określono ją jako warstwę naturalną pochodzenia aluwialno-eolicznego¹.

¹ Identyfikacji struktury i chronologii tej warstwy dokonali w sezonie 1991 r. prof. dr hab. inż. A. Mocek z Katedry Gleboznawstwa Akademii Rolniczej w Poznaniu i prof. dr hab. B. Nowaczyk z Katedry badań Czwartorzędu Instytutu Geografii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

Na obszarze niespełna 1,5 ha, w obrębie 13 odkrywek odstonięto łącznie 580 obiektów, które reprezentują następujące horyzonty chronologiczno-kulturowe (z wstępnym określeniem chronologii):

- obozowisko z okresu późnego mezolitu
- *neolityczne obozowisko kultury pucharów lejkowatych (z fazy wióreckiej ?)*
- osadę kultury łużyckiej (z okresu HaC - HaD)
- cmentarzysko ciepłopalne kultury pomorskiej (z okresu HaD - LtB)
- osadę kultury przeworskiej (z okresu LtC)
- cmentarzysko szkieletowe z wczesnego średniowiecza (X/XI - XI w.)
- ślad osadniczy z późnego średniowiecza (XIV - XV wiek).

Poniżej szerzej przedstawione zostaną jedynie wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku z okresu wczesnego średniowiecza².

Cmentarzysko z Sowinek należy do cmentarzysk szkieletowych, płaskich, rzędowych. Reprezentowane jest przez 150 grobów kryjących 158 pochówków (ryc. 3). Cmentarzysko zajmuje północno-centralną część cypla i wydaje się, że zostało odstonięte całkowicie. Charakteryzuje się ono dość zwartym zasięgiem i w zdecydowanej części ma dobrze czytelny układ rzędowy grobów, wykazujący jednak w partii zachodniej cmentarzyska pewne nieregularności.

Stan zachowania szczątków kostnych można określić jako generalnie słaby. Niewiele bowiem odkryto pochówków, które miałyby zachowany całkowicie kościec. W najgorszym stanie zachowały się wszystkie kości długie (udowe, ramieniowe), jak też kości dłoni i stóp. Natomiast w większości przypadków zachowane były - przynajmniej we fragmentach - kości czaszki. Stwierdzono też 8 pochówków całkowicie pozbawionych jakichkolwiek szczątków kostnych (najprawdopodobniej z uwagi na całkowity ich rozkład)³.

Zdecydowana większość pochówków zorientowana była wzdłuż osi W-E. Na łączną ilość 158 pochówków, z głową skierowaną na W były 83 szkielety, z głową na E - 54, z głową na N i NE - 3, a z głową na S, SE i SW

² W przygotowaniu kolejne komunikaty traktujące o osadzie ludności kultury łużyckiej i cmentarzysku ciepłopalnym ludności kultury pomorskiej.

³ Materiał kostny z cmentarzyska jest obecnie opracowywany przez dra J. Kozaka z Instytutu Antropologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

- 5 szkieletów (w przypadku 13 pochówków nie ustalono orientacji z uwagi na brak lub znikomą ilość szczątków kostnych bądź niemożliwość dokonania takiego ustalenia, np. w przypadkach zsunęcia kości jednego z pochówków w kąt wspólnej jamy grobowej).

Większość pochówków zalegała w dość płytkich jamach grobowych, zazwyczaj dobrze czytelnych w podłożu, niejednokrotnie notowanych już w partiach stropowych. Większość szkieletów - bo aż 135 - złożona była bezpośrednio na dnie jamy grobowej.

Z kolei w 23 grobach zanotowano pod szkieletami ciemniejsze smugi, które w niektórych przypadkach współwystępowały z relikami drewna zachowanymi na obrzeżach jamy; świadczyło by to, iż zmarłych grzebano w „trumnach” drewnianych, prawdopodobnie w postaci obstaw. Natomiast w jednym przypadku (obiekt 148) zmarłego pochowano bez wątplenia w trumnie, o czym świadczy odkryty zestaw okuć i gwoździ żelaznych (łącznie 8 okuć i 16 gwoździ).

Wymiary jam grobowych przedstawiają się następująco: długość od 2,1 do 3,8 m, a najczęściej 2,2 - 2,8 m, szerokość od 0,6 do 2,7 m, a najczęściej 1 - 1,2 m, głębokość od 0,15 do 1,15 m, a najczęściej w przedziale między 0,4 - 0,6 m.

Zdecydowana większość pochówków to groby pojedyncze. W dwóch przypadkach stwierdzono występowanie grobów podwójnych (obiekty nr 10 i 214), w których dwa szkielety leżały obok siebie na tej samej głębokości we wspólnej jamie grobowej. Zanotowano też groby, w których jeden ze szkieletów („starszy”) został zsunięty i złożony w kraniec jamy grobowej, ustępując miejsca „młodszemu” pochówkowi (obiekty nr 2, 29, 72, 135, 198) bądź też szkielety ułożone były warstwowo jeden na drugim (obiekt nr 119).

Generalnie można stwierdzić, że cmentarzysko w Sowinkach charakteryzuje się dość bogatym wyposażeniem pochówków. Mianowicie na łączną liczbę 158 odkrytych pochówków, 82 z nich posiadało wyposażenie grobowe, zaś bez wyposażenia zanotowano 76 pochówków.

Szczegółowa analiza wyposażenia grobowego pozwala wysunąć wniosków o uchwytym w materiale archeologicznym zróżnicowaniu społecznym i zawodowym ludności pochowanej na cmentarzysku. Za pochówkowi przedstawicieli warstwy najwyższej uprzywilejowanej należy uznać groby nr 148, 151, 69 i 70.

W dwóch pierwszych grobach, cechą wyróżniającą oba pochówki jest nie tylko usytuowanie i wielkość jam grobowych (w tym obecność w jednym z nich trumny - 148), ale przede wszystkim wyposażenie. Mianowicie grób nr 148 zawierał dwa noże żelazne we wspólnej skórzanej pochewce ozdobionej „trzewikiem” z okuciami z brązu platerowanymi złotą blaszką, osełkę kamienną, wiadro, duży srebrny pierścień, srebrny dirhem arabski oraz okucia trumny z gwoździami. Z kolei pochówek nr 151 zawierał zapewne szczątki wojownika, którego wyposażono w długi żelazny grot włóczęni, dwie ostrogi żelazne, szydło żelazne, żelazną brzytwę (?), dwa noże żelazne (analogiczne jak w obiekcie nr 148) oraz wiaderko o unikatowym zdobnictwie (ryc. 4). Również dwa następne groby osób zakwalifikowanych do najwyższej warstwy społecznej wyróżniają się bogactwem zabytków. W obiekcie nr 69 odkryto, prócz długiego żelaznego noża z bogato zdobioną kościaną rękojeścią, o niewątpliwym charakterze bojowym, także żelazny czekan (ryc. 5:1-2). Grób nr 70, to z kolei pochówek kupca zajmującego wyjątkową pozycję w strukturze ówczesnego społeczeństwa. Oprócz pary ości, 6 haczyków do wędek, 2 szydeł, nożyc, 3 noży, sprzączki do pasa, wiadra (wszystkie przedmioty z żelaza), brązowego okucia pasa i 2 osełek kamiennych, dostarczył również unikatowych zestawów przedmiotów służących do odmierzania kruszcu, tj. ręcznej wagi składanej wraz z zestawem 19 odważników.

Do tej grupy należy również zaliczyć przynajmniej 3 dalsze pochówki zawierające srebrne monety (obiekty nr 164, 187, 240).

Pozostałe groby, wyposażone w większości w noże żelazne i inne niezbyt cenne przedmioty bądź całkowicie bez wyposażenia, są pochówkami najprawdopodobniej ludności pospolitej.

Być może do jeszcze innej grupy społecznej należy zaliczyć część pochówków z zachodniej peryferii cmentarzyska. Mamy tu głównie na uwadze pochówek nr 404. Złożony w nim osobnik, mimo dość dobrze zachowanego szkieletu, nie posiadał czaszki (kręgi szyjne były bardzo dobrze czytelne i kończyły się wraz z zarysem jamy grobowej). Pochowanie zmarłego w ten sposób zostało spowodowane najprawdopodobniej zabiegami antywampirycznymi.

Łącznie na cmentarzysku w Sowinkach odkryto 250 tzw. zabytków wydzielonych. W 82 grobach, w których zanotowano wyposażenie stwierdzono następujące, najczęściej powtarzające się zestawy:

- u 29 pochówków jako jedyne wyposażenie wystąpił nóż żelazny,
- w 9 grobach zanotowano tylko kabłączki skroniowe,
- nóż żelazny z kabłączkiem skroniowym zanotowano w 12 grobach,
- nóż żelazny wraz z wiadrem, osełką kamienną bądź paciorkiem z kamienia półszlachetnego zarejestrowano w 23 grobach.

Zabytki podzielono na 3 grupy:

I. przedmioty reprezentujące części stroju i ozdoby: kabłączki skroniowe, paciorki szklane, bursztynowe i z kamieni półszlachetnych, pierścionki, wisiorki, sprzączki do pasa;

II. przedmioty codziennego użytku: noże z pochawkami, wiadra, osełki, krzesiwa, nożyce, szydła, naczynia gliniane; do tej grupy zaliczono również przedmioty o charakterze specjalnym, jak waga składana, odważniki do wagi, okucia i gwoździe do trumny oraz monety;

III. uzbrojenie: groty włóczni, groty strzał, czekany, ostrogi, sprzączki do ostróg.

Poniżej przedstawiamy krótką charakterystykę zabytków odkrytych na cmentarzysku wg powyższej specyfikacji:

Kabłączki skroniowe - łącznie odkryto 36 sztuk w 23 grobach. 35 kabłączków zanotowano przy 22 szkieletach z głową skierowaną na W, tylko 1 okaz wystąpił w grobie, w którym zmarły leżał głową skierowany na E. W 13 grobach zanotowano po 1 okazie, u 8 pochówków po 2 kabłączki, a tylko w pojedynczych grobach zarejestrowano po 3 i 4 okazy. Stwierdzono 6 szt. z brązu, 29 szt. ze srebra (lub srebrzonych) i 1 okaz z ołowiu. Wyróżniono trzy typy: typ 1 - stanowią okazy w kształcie kółka z końcami stykającymi się, nie posiadające uszka lub haczykowatego zagięcia (2 szt.), typ 2 - to okazy z haczykowatym zagięciem (4 szt.) i typ 3 - to kabłączki z esowatym zakończeniem (26 szt., w tym 11 szt. ze zdobionym uszkiem i 15 szt. pozbawionych zdobienia; ryc. 5:3-6). Czterech kabłączków nie określono typologicznie z uwagi na uszkodzenie końcówek lub zaginięcie. Wyróżniony tutaj typ 1-2 można synchronizować odpowiednio z typami I-II wg typologii kabłączków wczesnośredniowiecznych K.Musianowicz⁴, zaś typ 3 od-

⁴ K. Musianowicz, Kabłączki skroniowe. Próba typologii i chronologii, Światowit, 30, 1949, s. 121n.

powiada odmianie A-B typ u III wg H.Kóćki-Krenz⁵. Średnice kabłączków przedstawiają się następująco: 27 okazów ma średnicę 1 cm, zaś u 7 egzemplarzy zanotowano odpowiednio: 3,5 cm dla 4 okazów, 4 cm dla 1 egz., 6,5 cm dla 2 okazów (pomiary wykonano dla wewnętrznego obwodu kótek, jedynie w przypadku okazów dobrze zachowanych).

Paciorki - stanowi je zbiór 47 sztuk, które odkryto w 6 grobach. Reprezentują one różne typy morfologiczne (m.in. walcowate, beczułkowate, wieloboczne, okrągłe czy w kształcie dwóch ostrosłupów połączonych podstawami; ryc. 5:7-8), są też zróżnicowane pod względem surowcowym. Wyróżniono okazy wykonane z bursztynu (1 szt.), z różnobarwnego szkła (25 szt.) oraz z krwawnika i kryształu górskiego (21 szt.).

Pierścionki - odkryto 3 okazy w 3 różnych grobach (obiekty nr 26, 32, 148). Dwa z nich są srebrne, wykonane z 3 splecionych z sobą drutów, z których jeden jest cieńszy i granulowany. Jeden z pierścionków ma końce sklepane i nie stykające się, zaś drugi ma zamknięty obwód (końce przyłutowane). Trzeci pierścionek wykonany jest z taśmy brązowej o końcach zaokrąglonych, nie stykających się.

Wisioriki - reprezentuje je wyłącznie okaz dzwoneczkowaty odkryty w grobie nr 165 w towarzystwie noża żelaznego i kabłączka skroniowego. Jest on wykonany z brązu. W górnej części ma rozklepane płaskie uszko z otworem do zawieszania, a wewnątrz niewielką brązową kuleczkę.

Sprzączki do pasa - odkryto ich 3 egzemplarze w grobach nr 56, 70 i 119B. Dwie z nich reprezentują typ dużych (męskich?) sprzączek o łukowato i stożkowo wygiętym kabłąku oraz prostej podstawie. Jedna z nich ma pośrodku kabłąka kolec, druga jest go pozbawiona. Trzecia sprzączka odkryta niewątpliwie w grobie kobiecym (w zestawie z nożem żelaznym i kolia złożoną z 24 szklanych paciorków) składa się z dwóch oddzielnych blaszek żelaznych, z których jedna ma wysunięte zakończenie z niewielkim otworem, zaś druga haczykowato zagięty zaczep.

Noże i pochevky - noże stanowią najliczniejszą grupę zabytków na omawianym cmentarzysku. Ogółem znaleziono ich 70 sztuk, w tym 69 egz. wystąpiło w 64 grobach i 1 egz. odkryto luźno w warstwie. W większości

⁵ H. Kóćka-Krenz, *Esowate kabłączki skroniowe na terenie Polski północno-zachodniej*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 22, 1971 (1972), s. 102n.

przypadków zarejestrowano po jednym egzemplarzu w grobie, jedynie w trzech obiektach wystąpiły po 2 sztuki, a w jednym znajdowały się 3 noże. Noże leżały najczęściej przy lewym (w 31 grobach) lub prawym biodrze (w 14 grobach), powyżej lewego lub prawego łokcia (7 przypadków) i w okolicy kręgosłupa na wysokości piersi (w 4 grobach). Ponadto w pojedynczych przypadkach zanotowano występowanie noży tuż pod lub nad czaszką bądź w okolicy stóp, a w jednym z grobów został on „wrzucony luzem” do jamy już po częściowym przysypaniu zwłok ziemią.

Większość noży jest źle zachowana i nie nadaje się do szczegółowej analizy. Lepiej zachowane egzemplarze wykazują pewne różnice długości, w ukształtowaniu grzbietu i trzpienia, jak też w ukształtowaniu przejścia ostrza w trzpień. Pod względem długości najczęściej notowano egzemplarze w przedziale 13-17 cm, ale jest też grupa noży (zapewne o bojowym charakterze) mierząca ponad 20 cm (ryc. 5:1), jak również zupełnie małych rozmiarów - ok. 8-9 cm. Znaczna część noży wystąpiła w pochewkach ze skóry, prawdopodobnie owiniętych dodatkowo przed złożeniem do grobu w parcie (?) pojemniki (ryc. 4:5-6). Niektóre z pochewek miały zakończenia w postaci „trzewików” z brązu z ozdobnymi nitami lub okuciami z taśmy i drutu brązowego, mocującymi krawędzie pochewki (ryc. 4:7). Trzpień rękojeści oprawiano z reguły w drewno, rzadziej w kość (ryc. 5:1).

Wiadra (cebrzyki drewniane) - zarejestrowano 11 egzemplarzy w 11 grobach. W 8 grobach zanotowano je razem z nożem żelaznym (czasem również z innym zabytkiem), zaś w 3 przypadkach wiaderko wystąpiło jako jedyny element wyposażenia. We wszystkich grobach zachowały się jedynie części metalowe wiader, a mianowicie obręcze, uszka i kabłąki. Odkryte wiaderka są okazami klepkowymi z żelaznymi okuciami kształtu lekko stożkowego, względnie walcowego.

Wstępnie podzielono je na 2 typy:

typ 1 - stanowią 2 wiadra dość dużych rozmiarów, o wysokości pierwotnej między 19-20 cm i średnicy otworu 23 cm. Jedno z nich (obiekt 151) ma pomiędzy rzędami górnych obręczy platerowaną srebrem blachę żelazną, dodatkowo puncowaną motywem roślinnym, zaś w niższym rzędzie pomiędzy następną partią obręczy ma nabite na drewniane klepki 6 równomiernie rozmieszczonych blaszek żelaznych, również platerowanych srebrem w kształcie półksiężyca i ułożonych w motywie girlandowym (ryc. 4:10);

typ 2 - reprezentuje 9 wiaderek o znacznie mniejszych rozmiarach tj. o wysokości 11-12 cm i średnicy otworu 15 cm. Mają one 4 lub 5 obręczy żelaznych, a różnią się między sobą jedynie ukształtowaniem uszek, które są taśmowate lub w kształcie płytek.

Osełki kamienne - łącznie odkryto 6 sztuk w 5 grobach (w obiekcie nr 70 wystąpiły 2 osełki). W 3 grobach osełkę zanotowano w towarzystwie noża żelaznego. Ich długość waha się od 10 do 17 cm, a najczęściej mierzą 11 lub 15 cm. W jednym przypadku zachowały się metalowe zaczepy służące do przymocowania osełki do pasa (okaz bez otworu), zaś w innym widoczne są ślady naprawy po złamaniu osełki.

Krzesiwa - odkryto 2 egzemplarze w dwu grobach, w jednym wraz ze sprzączką od pasa (obiekt nr 56), natomiast w drugim razem z nożem żelaznym (obiekt nr 131). Krzesiwa wykonano z żelaza. Należą one do typu dwukabłąkowego, z tym, że jeden z okazów ma kształt ósemkowy.

Nożyce - zanotowano pojedynczy egzemplarz żelaznych nożyc sprężynujących, które leżały przy stopach zmarłego w grobie nr 70 wraz z bogatym zestawem innych zabytków (por. wcześniejsze uwagi). Nożyce miały uszkodzone jedno ostrze, a pierwotna długość wynosiła 20 cm.

Szydła żelazne - znaleziono 3 sztuki: w obiekcie nr 70 odkryto 2 egz. i w obiekcie nr 151 - 1 egz. (ryc. 4:8). Miały one uszkodzone kolce, a ich pierwotna długość wraz z trzpieniem oprawianym w drewnianą rękojeść wynosiła ok. 8 cm.

Naczynia gliniane - wystąpiły w 2 grobach (obiekty nr 61 i 76) wraz z żelaznymi nożami. Jedno z nich sklasyfikowano jako typ A.III (formy esowate), natomiast drugie zaliczono do naczyń typu B.II (naczynia flaszowate) wg A. Buko⁶. Podobnie jak wiadra, ułożone były one w grobie w pobliżu stóp zmarłego. Ponadto kilkadziesiąt innych fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej pochodzi z warstw kulturowych zalegających wokół i nad grobami.

Wagi składowane - odkryto jeden egzemplarz w obiekcie nr 70. Waga złożona jest z dwóch szalek o średnicy 6 cm podwieszanych pierwotnie dratwami do górnego mechanizmu ze wskaźnikiem. Prócz wskaźnika który wykonano z żelaza, wszystkie pozostałe części zrobiono z brązu. Pierwot-

⁶ A. Buko, Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań, Wrocław 1990, s. 270n., 282n.

nie zmarłemu włożono wagę do drewnianej szkatułki (zachowały się jedynie jej fragmenty), która zalegała w górnej partii prawej części klatki piersiowej.

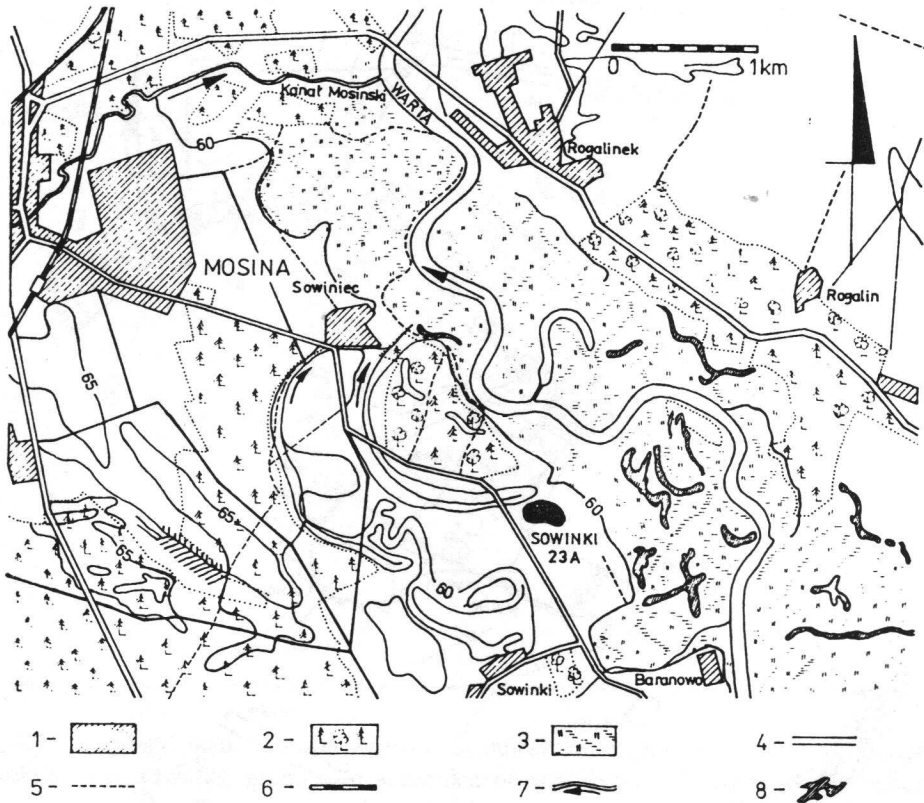
Odważniki do wagi - odkryto je również w grobie nr 70 w ilości 19 sztuk i jak się wydaje reprezentują pełny zestaw użytkowanego wówczas nominału. Pierwotnie złożone były do grobu w skórzanym woreczku (odkryto ślady zmineralizowanych fragmentów skóry). Odważniki prócz zróżnicowanego nominału, wykazują różnice w kształcie i surowcu. Część bowiem odważników, o najwyższym nominale, miały żelazny rdzeń, który pokryto brązową blaszką, natomiast egzemplarze o mniejszym nominale wykonano całkowicie z ołowiu. Wśród ww. odważników zanotowano też drobny okrągły otoczek kamienny, który prawdopodobnie spełniał funkcję analogiczną jak okazy wykonane z żelaza i ołowiu. Świadczy o tym pośrednio miejsce jego zalegania, odkryto go bowiem razem z pozostałymi odważnikami (był „przyczepiony” w wyniku działania korozji do kilku odważników).

Ościenie - zanotowano 2 egzemplarze w grobie nr 70; zalegały w okolicach stóp zmarłego. Wykonano je z żelaza, a ich długość wynosi ok. 25 cm. Oba okazy mają po 3 oddzielne groty zwieńczone zadziorymi oraz charakterystyczne haczykowate zakończenie do osadzenia na drzewcu (z zachowanymi fragmentami zmineralizowanej dratwy do przymocowania drzewca).

Haczyki do wędek - reprezentuje je grupa 6 okazów z żelaza o zróżnicowanej wielkości; tylko nieliczne mają zachowane haczykowate zadziory. Zalegały one w grobie nr 70, w okolicach stóp zmarłego.

Okucia trumny - świadczą one bezsprzecznie o złożeniu zwłok do drewnianej trumny z pokrywą; odkryto je w grobie nr 148. Łącznie zarejestrowano 8 okuć, które zalegały w 3 parach wzdłuż obu dłuższych boków trumny i po jednej parze wzdłuż boków poprzecznych. Wykonano je z blachy, zgiętej mniej więcej pod kątem prostym w połowie swej długości. Ich wymiary są zróżnicowane i wynoszą: całkowita pierwotna długość od 17 do 22 cm (z zagięciem w części środkowej) i szerkość od 2,5 do 4,5 cm. Każde z okuć było przybijane do drewnianej trumny dwoma żelaznymi gwoździami.

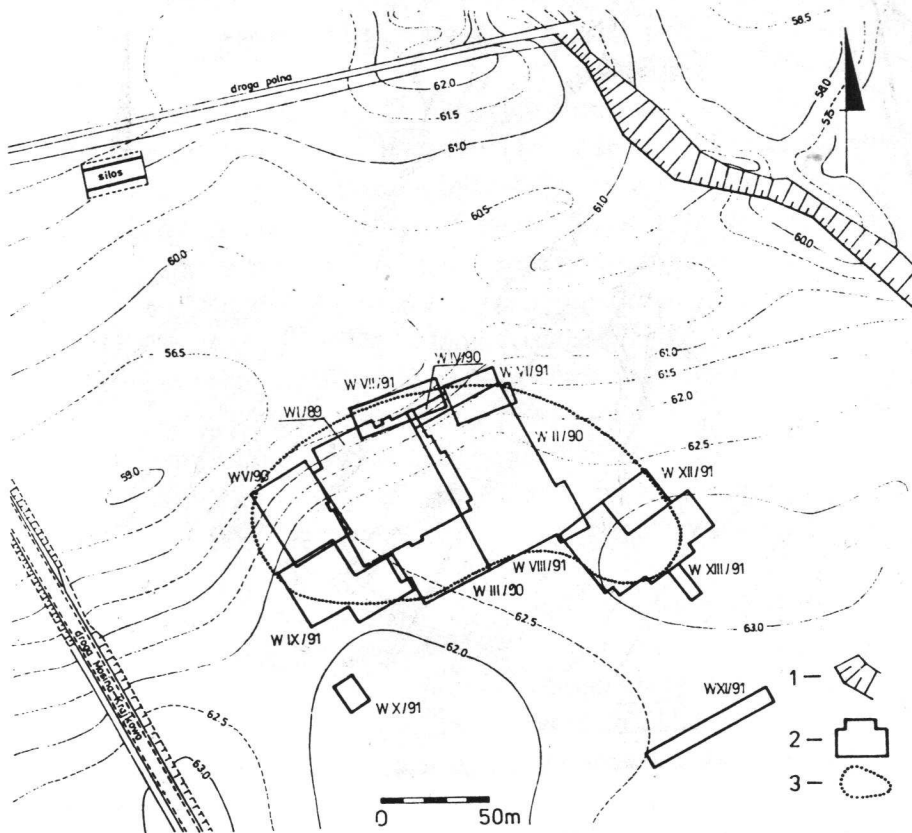
Gwoździe - jak wyżej wspomniano, służyły do przybijania okuć do trumny. Łącznie odkryto ich 16 sztuk w różnym stanie zachowania (wszy-



Ryc. 1. Sowinki, stan. 23A, gm. Mosina. Lokalizacja stanowiska (1-obszar zabudowany; 2-obszary leśne; 3-łąki i bagniska; 4-drogi główne; 5-drogi polne; 6-linie kolejowe; 7-cieki wodne; 8-zastoiska wodne starorzecza Warty). Rys. W.Kudra

stkie z obiektu 148). Wykonano je z żelaza drogą kucia, a ich całkowita długość wynosi 4-5 cm. Kolec był z reguły o przekroju płasko-wypukłym, zakończony rozklepaną płaską główką.

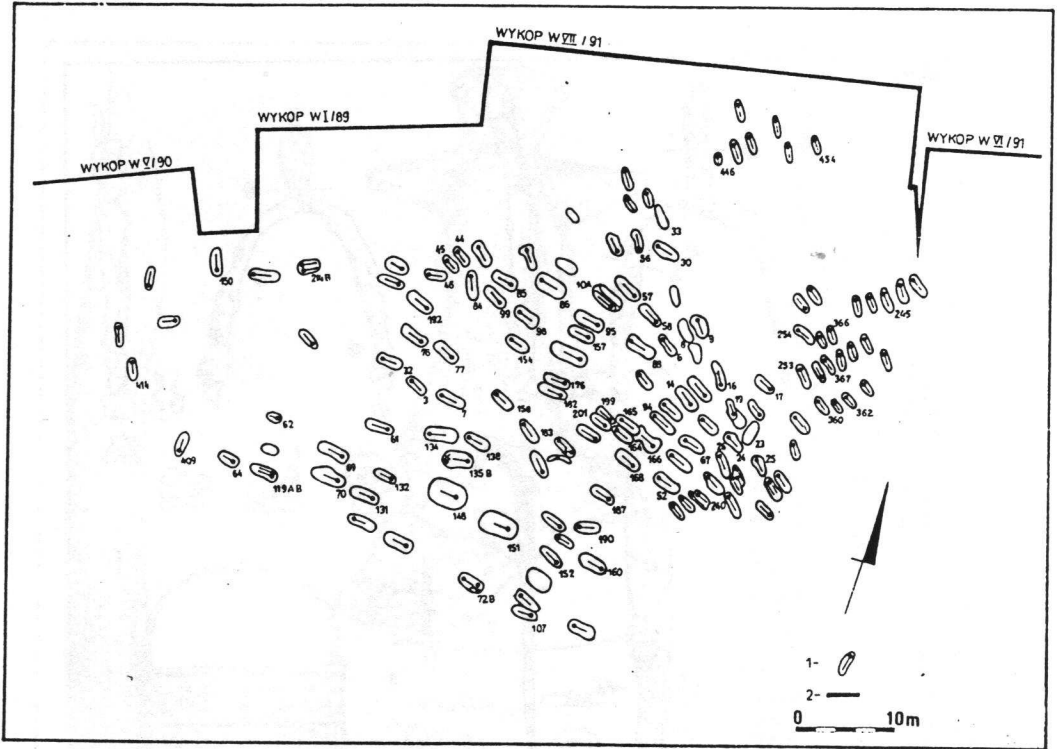
Monety - wystąpiły w 4 grobach (nr 148, 164, 187, 240) i wszystkie są wykonane ze srebra. W trzech przypadkach są to jedynie fragmenty, tzw. siekańce (o 1/4 nominału), a w jednym przypadku jest to całkowicie zachowana moneta (obiekt nr 164). W dwóch grobach odkryto je z prawej strony biodra, a więc pierwotnie prawdopodobnie w dłoni (obiekty nr 164, 240). W kolejnym grobie leżała ona w górnej części lewej strony piersi (obiekt nr 148), natomiast w ostatnim przypadku została odkryta między szczęką



Ryc. 2. Sowiński, stan. 23A, gm. Mosina. Lokalizacja wykopów badawczych (1-granica między terasą I a II doliny Warty; 2-granice i numery wykopów badawczych; 3-maksymalny zasięg stanowiska). Rys. W.Kudra

a żuchwą, a więc pierwotnie włożona była zmarłemu do ust (obiekt nr 187). Dokonano wstępnego rozpoznania monet⁷, które określono jako dirhem

⁷ Wstępnego określenia monet dokonał prof. dr hab. S. Suchodolski z Zakładu Metodologii Badań Archeologicznych Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie). Analizę dirhemu przeprowadziła dr A. Kmiotowicz z Pracowni Orientalistyki PAN w Krakowie. Materiały numizmatyczne i metrologiczne z cmentarzyska w Sowińkach będą przedmiotem odrębnego opracowania, które ukaże się w „Wiadomościach Numizmatycznych”.

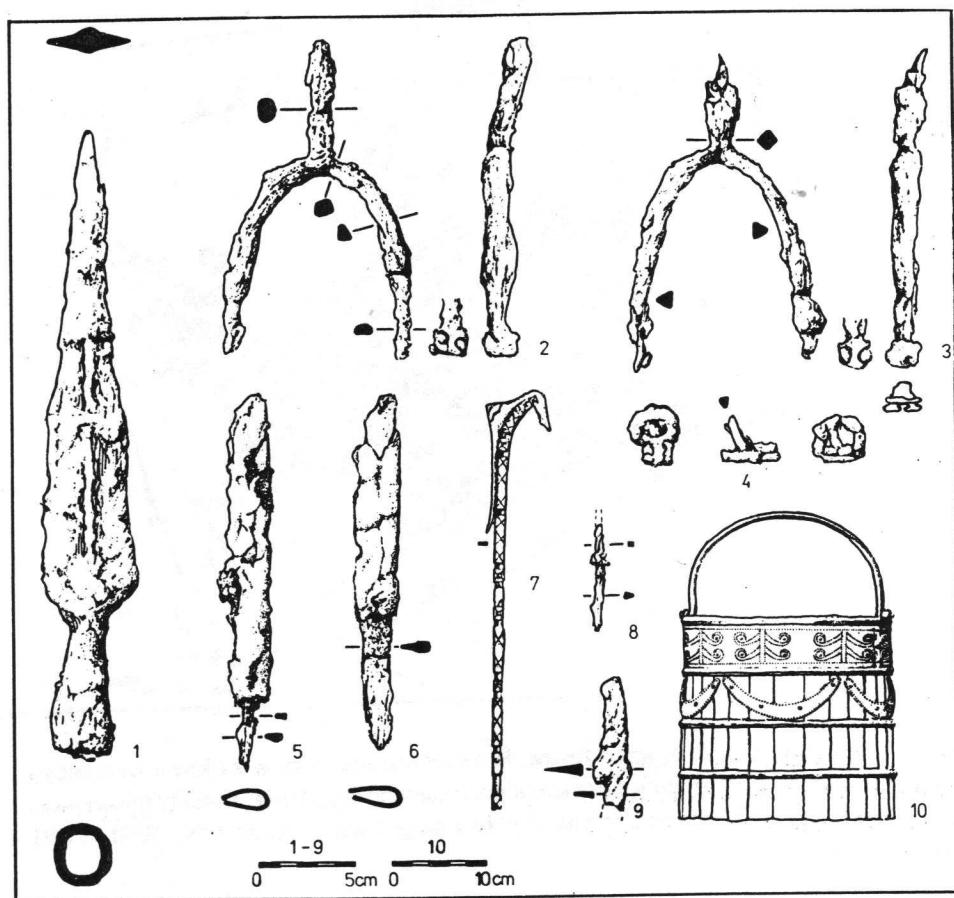


Ryc. 3. Sowinki, stan. 23A, gm. Mosina. Rozmieszczenie grobów z okresu wczesnego średniowiecza (1-zarysy grobów z oznaczeniem orientacji szkieletów, obiekty numerowane to wyłącznie groby z inwentarzem; 2-północna granica wykopu I/89, V/90, VI/91 i VII/91). Rys. W.Kudra

arabski wybity w latach 950-976 - w obiekcie nr 148, siekaniec bity w Trewirze w czasach Ottona III króla (983-996) - w obiekcie nr 187, krzyżówkę saską typu V wg klasyfikacji M. Gumowskiego⁸ (1010-1040) - w obiekcie nr 164 i siekaniec będący naśladownictwem saskich denarów z imionami Ottona i Adelheidy (ok. 1010-1040) - w obiekcie nr 240.

Groty włóczni - jedyny egzemplarz wykonany z żelaza pochodzi z grobu 151 (ryc. 4:1), a odkryto go w towarzystwie prawie pełnego uzbrojenia rycerskiego (ryc. 4:2-7). Jest to okaz o „liściu” deltoidalnym, rombowatym w przekroju poprzecznym, którego całkowita długość wraz z krótką

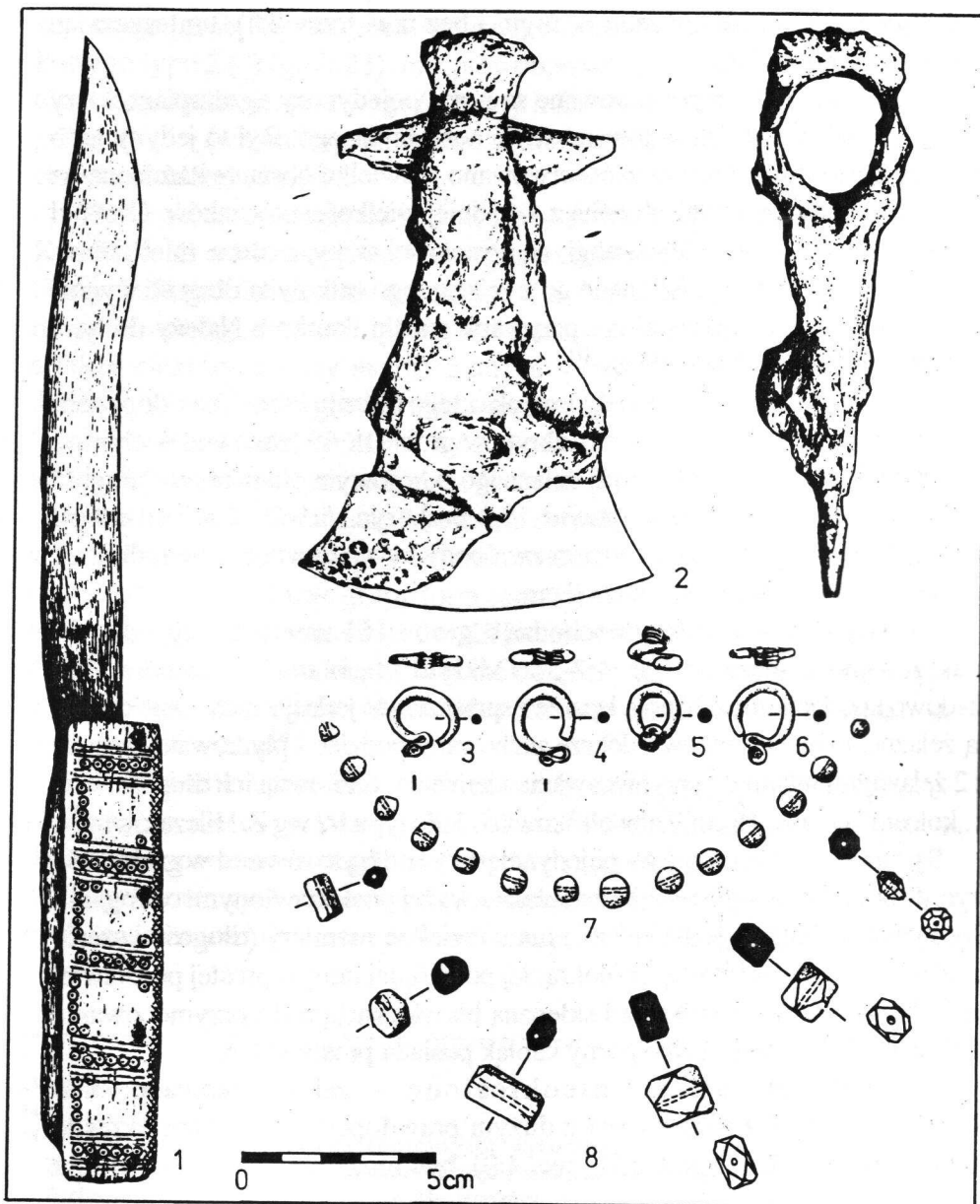
⁸ M. Gumowski, *Corpus nummorum Poloniae*, Kraków 1939.



Ryc. 4. Sowinki, stan. 23A, gm. Mosina. Inwentarz grobu nr 151 (1-żelazny grot włóczni; 2-3-żelazne ostrogi; 4-żelazna sprzączka od ostrogi; 5-6-żelazne noże w skórzaney pochewce; 7-brązowa okucie pochewki noża; 8-żelazne szydło; 9-żelazna brzytwa (?); 10-drewniane wiaderko klepkowe-rekonstrukcja). Rys. W.Kudra

tulejką wynosi 32 cm, zaś maksymalna szerokość „liścia” 4,5 cm. Zakwalifikowano go do typu III wg A. Nadolskiego⁹. Ułożenie grotu włóczni przy prawym ramieniu zmarłego, na wysokości głowy wskazuje, że włożono go

⁹ A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 54, tabl. 21:1-4.



Ryc. 5. Sowinki, stan. 23A, gm. Mosina. Wybór materiału zabytkowego z grobu nr 30 (7), 69 (1-2), 98 (3-6) i 119A (8) (1-żelazny nóż bojowy-rekonstrukcja; 2-żelazny czekan; 3-6-srebrne kabłączki skroniowe; 7-8-kolce paciorków z krwawnika, kryształu górskiego i bursztynu). Rys. W.Kudra

z drzewcem (obecnie nie zachowanym i bez tzw. trzewika), umieszczając równolegle do zwłok.

Groty strzał - reprezentowane są przez pojedynczy egzemplarz, który odkryto w grobie nr 132 w towarzystwie noża żelaznego. Był to jedyny grób na cmentarzysku, w którym zaobserwowano niewielką obstawę kamienną na obrzeżach jamy grobowej, złożoną z 4 średniej wielkości otoczaków. Grób był umieszczony w okolicy lewej nogi, na wysokości stopy, a ostrze miał skierowane w kierunku stóp. Wykonano go z żelaza; jego całkowita długość wynosi 8 cm (na części powierzchni ma przywarte resztki tkaniny). Należy do typu I wg klasyfikacji A. Nadolskiego¹⁰.

Czekany żelazne - pojedynczy okaz tego rodzaju broni (prawdopodobnie typu II wg A. Nadolskiego¹¹) odkryto w grobie nr 69 (zapewne pochówek zbrojnego), w towarzystwie noża żelaznego o bojowym charakterze (długość całkowita 30,2 cm, długość głowni 18,2 cm) (ryc. 5:1-2). Czekan zalegał w okolicy prawego kolana i ostrzem zwrócony był na zewnątrz. Jego długość wynosi 15 cm, a szerokość ostrza 9 cm.

Ostrogi - dwie ostrogi pochodzą z grobu 151 zawierającego pochówek zbrojnego jeźdźca (ryc. 4:2-3). Odkryto je „*in situ*” na zachowanych śladowo kościach stóp obu nóg, łącznie z sprzączką do jednej z nich. Obie ostrogi są żelazne, mają stosunkowo dobrze zachowany bodziec i płytkowate zaczepy z 2 żelaznymi nitami do przymocowania rzemienia. Całkowita ich długość wraz z „kolcem” wynosi 16 cm. Zakwalifikowano je do typu I/2 wg Z. Hilczerówny¹².

Sprzączki do ostróg - pojedynczy okaz odkryto również w grobie 151 (ryc. 4:4); funkcjonalnie jest ona związana z wyżej przedstawionymi ostrogami. Sprzączka wykonana jest z żelaza i ma niewielkie rozmiary (długość i szerokość ok. 2,5 cm). Składa się z półokrągłej podwójnej ramy o prostej podstawie, na którą nasunięto prostokątną i sklepaną blaszkę służącą do przymocowania skórzanego rzemienia. Tylko górny kabłąk posiada prosty kolec.

Przedmioty bliżej nieokreślone - zakwalifikowano tutaj 6 przedmiotów; 4 z nich można z dużym prawdopodobieństwem określić jako brzytwę żelazną (grób 151; ryc. 4:9), być może metalową część dłuta

¹⁰ A. Nadolski, op. cit., s. 64, tabl. 30:1-6.

¹¹ A. Nadolski, op. cit., s. 40-42, tabl. 14:1-3.

¹² Z. Hilczerówna, Ostrogi polskie z X-XIII wieku, Poznań 1956, s. 22n. oraz tabl. 2.

żelaznego (grób 33), fragment żelaznej obręczy kolejnego wiaderka klepkowego typu 2 (?) (grób 23) oraz prawdopodobnie fragment jednego z prętów wędzidla dwuczłonowego (odkryty luźno w w-wie I). Pozostałych dwu przedmiotów (w tym fragmentu bardzo drobnej blaszki ze srebra) nie można chwilowo bliżej określić.

Wstępnie chronologię cmentarzyska w Sowinkach ustalono na przełom X i XI po XI wiek włącznie. Na podstawie odkrytych 4 monet oraz dużej liczby kabłączków skroniowych typu 1 i 3 o średnicy około 1 cm, jak również ostróg, czekana, grotu włóczni, wisiorka dzwoneczkowatego, a także niektórych noży można z dużym prawdopodobieństwem uściślić datowanie większości grobów do 1 połowy XI w. Z kolei przynajmniej do 2 połowy XI i 1 połowy XII w. można odnieść nieliczną wprawdzie część kabłączków o esowatych uszkach i średnicy ponad 3 cm.

Podobnie przedstawia się datowanie dwóch naczyń glinianych. Mianowicie naczynie odkryte w grobie nr 61, należące do grupy A.III wg A.Buko (odmiana bez szyjki tzw. grupy form esowatch), można generalnie datować od połowy X wieku do początków XIII wieku¹³. Drugie naczynie znalezione w obiekcie nr 76 i zakwalifikowane do grupy naczyń flaszowatych typu B.II wg A. Buko, można umieścić w okresie od 2 połowy X wieku do połowy XIII wieku¹⁴.

Niektóre zatem przedmioty przesuwająby chronologię cmentarzyska co najmniej do pierwszej połowy XII wieku. Należy zastrzec, że nie jest to datowanie oparte na szczegółowej analizie zespołów grobowych, a jedynie na dotychczasowych ustaleniach typologiczno-chronologicznych dotyczących wczesnośredniowiecznych cmentarzysk z terenu Polski¹⁵.

¹³ A.Buko, op. cit., s. 272.

¹⁴ A.Buko, op. cit., s. 285.

¹⁵ W celu określenia chronologii cmentarzyska wykorzystano prace następujących autorów: Z.A.Rajewski, Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnośredniowiecznego, *Przegląd Archeologiczny*, 6, 1937, s. 28-85; K.Musianowicz, op. cit., s. 115-232; A.Nadolski, op. cit.; Z.Hilczarówna, op. cit.; A.Nadolski, A.Abramowicz, T.Poklewski, Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią, *Łódź* 1959; E.Z.Kraszewscy, Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 1, 1971, s. 365-434; L.Rauhut, Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 1, 1971, s. 435-653.

Ustalona wstępnie górna granica funkcjonowania cmentarzyska (1 połowa XII w.) jest możliwa, ale niewątpliwie dotyczyłaby ona niewielkiej liczby grobów i to głównie, jak się wydaje z północno-wschodniej partii nekropoli.

Natomiast nie ulega wątpliwości, że zdecydowaną większość pochówków można odnieść do 1 połowy XI w., najprawdopodobniej do czasów panowania Bolesława Chrobrego.

Cmentarzysko w Sowinkach swoimi cechami, w tym wielkością odkrytych grobów, charakterem i rodzajem inwentarza (m. in. o cechach normańskich - grób nr 69, 70, 148, 151) oraz rytuałem pogrzebowym, jest zbliżone do znanych cmentarzysk wczesnośredniowiecznych z tego okresu, takich jak np. Brześć Kujawski, Lutomiersk czy Końskie. Pod względem chronologii pochówki z Sowinek można uznać za równoczesowe z najstarszymi grobami z Lutomierska, niewątpliwie w większości są one jednak starsze od pochówków z Końskich i Brześcia Kujawskiego. Kierując się chronologią i bliskim położeniem Sowinek w stosunku do grodu stołecznego w Poznaniu¹⁶, cmentarzysko to należy uznać za ważne źródło do studiów nad początkowym okresem formowania się państwa polskiego.

¹⁶ Badania archeologiczne najbliższych okolic wokół cmentarzyska nie doprowadziły dotąd do ujawnienia równoczesnej osady bądź grodziska, które byłyby związane z nim funkcjonalnie. W ostatnio opublikowanym zestawieniu zwerfikowanych grodzisk wielkopolskich nie znajdujemy w rejonie Mosiny śladów istnienia grodu (por. W.Kowalenko, Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej, Poznań 1938, s. 16, mapa 2; Z.Kuratowska, A.Łosińska, Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 32, 1982, ryc. 4 oraz zestawienie zbiorcze; tychże, Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983-1984, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 34, 1985, ryc. 1 oraz zestawienie zbiorcze). Najbliżej położonym grodem w stosunku do Sowinek jest grodzisko w miejscowości Grzybno (Żabno) w b. pow. śremskim, jednakże datowane jest ono dopiero na XIV-XV w. Podobnie intensywne poszukiwania Pracowni PKZ w l. 1986-91, jak również wcześniejsze badania J.Kostrzewskiego w końcu lat 40-tych oraz badania w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1982 r. nie dały dotąd jednoznacznej odpowiedzi w tej kwestii, choć doprowadziły do odkrycia wielu nowych, wcześniej nieznanych osad wczesnośredniowiecznych. M.in. planowane na sezon 1992 r. badania wykopaliskowe na zlokalizowanym ok. 250 m na NE od cmentarzyska stanowisku (roboczo oznaczonym jako Sowinki 23D), gdzie w czasie jesiennych badań PLG w 1991 r. odkryto osadę z wczesnego średniowiecza (datowana wstępnie na okres od ok. 2 połowy XI po XIII w. włącznie), pozwolą być może udzielić odpowiedzi nt. lokalizacji osady związanej z cmentarzyskiem. Innymi, najbliższymi cmentarzysku osadami wczesnośredniowiecznymi są m.in.: Puszczykowo, stan. 6 (ark. AZP 55-27, nr 8), gdzie odkryto m.in. materiał z X-XI w., ale głównie z XIII w. (por. R.Mazurowski, Archeologiczne badania rozpoznawcze w rejonie ujęcia wody dla m. Poznania

**Vorläufige Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen des
frühmittelalterlichen Skelletgräberfeldes im Dorf Sowinki,
Gem. Mosina, Woiwodschaft Poznań (Fst. 23A)**

Zusammenfassung

Im Ergebnis der 3-jährigen Ausgrabungen in Sowinki (Fst. 23A) wurde ein 1,5 ha großes Gebiet (ca. 90% der Fundstelle) freigelegt und dabei 580 Objekte entdeckt, die zu verschiedenen Kulturen gehören, vom Spätmesolithikum bis zum Spätmittelalter (Abb. 1-2). In Hinsicht auf den Erkenntniswert haben die meisten Informationen das als vollständig entdeckte Skelletgräberfeld (Reihengräber) des Frühmittelalters (Abb. 3) beigebracht. Dieses Gräberfeld ist durch 150 Gräber mit reichen und unterschiedlichen Grabbeigaben vertreten. Besonders beachtenswert ist das Grab mit Waffenausrüstung (Abb. 4) sowie das Grab mit einem einzigartigem Gegenständenset zum Erzabmessen, d.h. eine Handwaage mit dem 19-Gewicht-Satz. Dieser Begräbnisplatz wurde, auf Grund der entdeckten 250 Funde, darunter u.a. 4 Silbermünzen aus den Jahren 950-1010, Lanzenspitze, Sporen, Schläfenringe sowie Karneol- und Bergkristallperlen, vorläufig in die 1. Hälfte des XI. Jh. datiert, obwohl einige Gräber auch in das XI/XII Jh. datiert werden können.

Abbildungen

Abb. 1. Sowinki, Fst. 23A, Gem. Mosina. Lageplan der Fundstelle (1-bebautes Gebiet; 2-Waldgebiete; 3-Wiesen und Moore; 4-Hauptwege; 5-Feldwege; 6-Eisenbahnlinien; 7-Wasserläufe; 8-Randseen des Warta-Altwassers). Gez. W.Kudra

Abb. 2. Sowinki, Fst. 23A, Gem. Mosina. Lageplan der Grabungsflächen (1-Grenze zwischen der I. und II. Terrasse des Warta-Betts; 2-Grenzen und Nummern der Grabungsflächen; 3-Max. Fundstellenbereich). Gez. W.Kudra

Abb. 3. Sowinki, Fst. 23A, Gem. Mosina. Lageplan der frühmittelalterlichen Gräber (1-Gräberumriß mit Kennzeichnung der Skelletorientierung, numerierte Befunde sind ausschließlich Gräber mit Beigaben; 2-nördliche Grenze der Grabungsfläche 1/89, V/90, VI/91 und VII/91). Gez. W.Kudra

Abb. 4. Sowinki, Fst. 23A, Gem. Mosina. Beigaben des Grabes Nr. 151 (1-Eisenlanzenspitze; 2-3-Eisensporen; 4-Sporeneisenschnalle; 5-6-Eisenmesser in der ledernen Schaide; 7-Messerscheidebeschlag aus Bronze; 8-Eisenpfriem; 9-Eisenrasiermesser (?); 10-Holzeimer - Rekonstruktion). Gez. W.Kudra

(etap Ia), Poznań 1987, s. 20-21, m-pis w Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ w Poznaniu); Sowinki, stan. 23 (ark. AZP 56-27, nr 152, przedtem określane jako Sowinki, stan. 1, 2, 3; por. W.Hensel, Z.Hilczler-Kurnatowska, Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. 6, Wrocław 1987, s. 200-202; R. Mazurski, op. cit., s. 66-69) z fazy B/C po fazę D-E; Sowiniec, stan. 1 (por. W.Hensel, Z.Hilczler-Kurnatowska, op. cit., t. 4, Wrocław 1972, s. 127-128) z fazy B/C; Krajkowo, stan. 45 (ark. AZP 56-27, nr 153) z fazy B-C (por. R.Mazurowski, op. cit., s. 69-70) oraz Krajkowo, stan. 53 (ark. AZP 56-28, nr 116) z fazy D-E (por. R. Mazurowski, op. cit., s. 83). Kwestię ewentualnych związków funkcjonalnych ww. osad z omawianym cmentarzyskiem mogą rozstrzygnąć dopiero przyszłe badania wykopaliskowe.

Abb. 5. Sowinki, Fst. 23A, Gem. Mosina. Fundeauswahl aus Gräbern Nr. 30 (7), 69 (1-2), 98 (3-6) und 119A (8) (1-Eisenkampfmesser - Rekonstruktion; 2-Eisenhammeraxt; 3-6-Silberschläfenringe; 7-8- Perlenhalsbänder aus Karneol, Bergkristall und Bernstein).
Gez. W.Kudra

Adres autora:

mgr Andrzej Krzyszowski
PP. PKZ - Oddział Poznań
Pracownia Archeologiczna
ul. Żydowska 1
61-761 Poznań